

XON IJODINING FUZULIYVOR RUHIYATI

Nuriddin Nazirjonovich Rahmonov

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Farg'ona filiali o'zbek tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolamizda Xon taxallusi bilan ijod qilgan Qo'qon hukmdori Muhammad Alixonning Ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliy an'alarini davom ettirganligi, adabiy ta'sir masalalari, Xonning muzeylarda saqlanayotgan qo'lyozmalari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek Xon ijodidan namunalar badiiy taxlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Adabiy an'ana, Muhammad Fuzuliy, Muhammad Alixon, qo'lyozma, til va uslub, tazmin, taxmis, badiiy ifoda.*

Abstract: *In this article, the Kokan ruler Muhammad Alikhan, who created under the pseudonym Khan, continued the traditions of the Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli, issues of literary influence, and information about Khan's manuscripts kept in museums. Also, samples of Khan's work were analyzed artistically.*

Key words: *Literary tradition, Muhammad Fuzuli, Muhammad Alikhan, manuscript, language and style, tazmin, takhmis, artistic expression.*

Аннотация: *В данной статье представлена информация о коканском правителе Мухаммеде Алихане, творившем под псевдонимом Хан, продолжателе традиций азербайджанского поэта Мухаммеда Физули, вопросах литературного влияния, ханских рукописях, хранящихся в музеях. Также образцы творчества Хана подверглись художественному анализу.*

Ключевые слова: *Литературная традиция, Мухаммад Физули, Мухаммад Алихан, рукопись, язык и стиль, тазмин, тахмыс, художественное выражение.*

XIX asr boshlarida shakllangan Qo'qon adabiy muhiti xonlikning madaniy hayotida katta o'rin tutgan. Qo'qon hukmdorlarining qator namoyondalari temuriylar an'anasini davom ettirib, o'zlari ham ilm-ma'rifat bilan shug'ullanib, bu sohani ravnaq topdirishga katta sa'y-harakat qilganlar. Ayniqsa, bunda Qo'qon xonlaridan Umarxon va Muhammad Alixon ijodida Navoiy an'analari bilan bir qatorda Fuzuliy an'analari ham yaqqol ko'rinadi.

Muhammad Fuzuliyning vor radifli g'azaliga Muhammad Alixon tazmin bog'laydi.

Qil tafoxurki, saning ham vor mandak oshqing,

Laylining Majnuni, Shirinning agar Farhodi vor. [1]

-V--/V--/V--/V-

Ramali musammani maxzof

“Sen iftixor qilginki, agar laylining Majnuni, Shirinning Farhodi bo'lsa, sening ham mendek oshig'ing bor!”

Bu bayt matla'ni, ya'ni ilk baytni yanada rivojlantiradi va ishq qiyosi yana Majnuni Farhodga bog'lanadi. Yana mazkur bayt hassos adib Abdulla Qodiriy "Mehrobdan chayon" asariga shohbayt qilib olingan:

"Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi,
Nasib o'lmish menga gullar aro gullarning Ra'nosi"

V--- /V---/V---/V---

Xazaji musammani solim

Degan misralarni ham esga soladi.

Muhammad Alixon g'azali

Yuz-u qadingga ermas bu chamanning sarv ra'nosi
Shu hayvon chashmasiga bo'lsa bil Isoning anfosi.

V--- /V---/V---/V---

Xazaji musammani solim

Ko'rinadiki, Muhammad Alixon va Abdulla Qodiriy Fuzuliydan mazmuni, Abdulla Qodiriy Muhammad Alixondan shaklni olgan.

Muhammad Alixon Alisher Navoiyning "Ey sabo, holim borib sarvi xiromoning'a ayt," deb boshlanuvchi gazalining aynan 1- misrasini tazmin sifatida o'z she'rida keltiradi.

Alisher Navoiy g'azali matlasi

Ey sabo, holim borib sarvi xiromoning'a ayt,
Yig'larimning shiddatin gulbargi xandoning'a ayt [2]

- V— — / - V— — / - V— — / - V—

foilotun / foilotun / foilotun / foilon

Ramali musammani maqsur

Xon g'azali

Sabo bir lutf go'rsaturmi dildora izhor et,
Yetur arzimni ul janona xabardor et. [3]

V— — — /V— — — /V— — — /V— — — mafoilun / mafoilun / mafoilun / mafoilun

Tazmin g'azalning mazmuni Navoiy g'azali matlasi mazmuni bilan bir hil bo'lsa ham, tili va usuli Fuzuliy usulida ekanligi ko'rinadi

Fuzuliy usulida she'r yozgan shoirlar ko'pligi, ayniqsa, bularning ichida Umarxon va Nodiraning o'g'li Muhammad Alixon Fuzuliy uslubini chuqur o'zlashtirganligi, hatto she'rlarini Fuzuliylikidan ajratish qiyinligini e'tirof etiladi.

Voze' o'zing "Tuhfat-ul as'hob" asarida "Xonligidan qat'i nazar Fuzuliyga ergashuvchi talantli Xo'qand shoiri deb tanimiz. Lirikalari kuchlidir." degan va she'rlaridan namunalar keltirgan.

Ohkim do'kdi falak qonimi mujgonidin
Qilmadi bok damodam to'kulan qonimdin. [4]

Shu yo'ldagi "Ohkim, do'kdi falak qonimni mujgonimdan" deb boshlanuvchi g'azali Fuzuliy she'rlariga juda hamohang tarzda bitilgan. Shoir Muhammad Alixon she'rda Fuzuliy she'rlarining shakliy jihatlarinigina emas, balki ifoda tarzi hamda g'oyaviy mohiyatini ham singdiradi.

Vadud Mahmud bir tahliliy maqolasida adabiy ta'sir masalasiga alohida e'tibor qaratadi. Maqolaning "Fuzuliyning Turkistonga ta'siri" bo'limida aynan shu haqda ma'lumot berilgan. Fuzuliyning turkistonlik shoirlar ijodiga kuchli ta'siri, uning asarlari eng "ma'ruf kitoblardan biri" sifatida keng tarqalganligi, Fuzuliyning ta'sirida ikki tillilik paydo bo'lgani haqida alohida qayd etadi. [5]

Xon Navoiy va Fuzuliyga tatabbu'lar yozadi. Fuzuliy g'azallariga tazmin va taxmislar bitadi. Xon she'riyatining tasavvufiy asoslari naqshbandiylik tariqatiga borib taqaladi. U o'z ijodida turli tasavvufiy timsollarni qo'llab, badiiyati pishiq g'azallar yaratadi. Muhammad Alixonning quyidagi qo'lyozmalarida fikrimiz tasdiqlanadi.

1. Rossiya FA Sankt-peterburg Sharq qo'lyozmalari instituti fondi, D400 raqamli qo'lyozma. [6] Bu terma devonlar majmuasi bo'lib, Unda Navoiy, Fuzuliy va Xon she'rlaridan saylanma qilingan.

Bu manbada Xonning o'zbekcha 20 ta g'azali, va 2 muhammas, forscha 1 ruboiy va 2 fard o'rin olgan. Debochaning 3 b varog'ida Navoiy va Fuzuliy ko'p o'qigani haqida ma'lumot berilgan.

2. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi fondi 157-raqamli qo'lyozma [7] "Ash'ori Fuzuliy va Xon" deb nomlanadi. Fuzuliy she'rlariga Xonning tayabbu'lari va har ikki shoir she'rlaridan namunalar keltirilgani aytiladi. Manbada Xonning 36 ta g'azali berilgan.

Tabibo, sonmakim chashmim yoritmish to'tiyolardur,

Bu ravshandur bangakim, gardi rohi dilrabolardur (157)

3. Parijdagi Fransiya milliy kutubxonasi, 1446-raqamli qo'lyozma [8]. Bayoz shaklidagi bir kichik qo'lyozmada xonning 2 ta o'zbekcha g'azali, Muhammad Sharif Dabirni Muhammad Alixonga bag'ishlangan qasida muammosi va Abdurahmon Jomiyning Husayn Bayqaroga bag'ishlangan qasida muammosi o'rin olgan.

4. O'zR FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondi, 1808-raqamli qo'lyozma [9] (Shu qo'lyozma bilan tanishdim) Bu manba kartatekasida "Devoni Xon Muhammad Alixon" deb yozilgan. Matnlarni jadvalga olingan. Manba "Devoni xon" deb yuritilsada Xon she'rlaridan ayrim namunalar devon tartibida berilgan, xolos. O'zbek tilida 48 ta g'azal va 1 muhammas berilgan.

Ajoyibki, bu bir necha dilrabo

Demaslarki, bu shah erur yo gado

Agar chandi Xoni zamonam bango

Hama eldin ortiq qilur jafu

Ajab yorlardur, ajab yorlar. (1808 tabi' xud

mux

ammas)

Jonim veraram orazi dil jo'ying uchundur,
Oh ayladug'um zulfi suman bo'ying uchundur. (1808)

Bag'irning qon o'ldig'in qabolardin so'rung,
Ashkimni xunobasin ilgi xinolardin so'rung. (1808)

5. O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi fondi 401- raqamli qo'lyozma. [10] XIX asrning ikkinchi yarmiga mansub ushbu bayozning 209a-210b varaqlarida Xonning Fuzuliy g'azallariga 2 taxmisi o'rin olgan.

Muxammas: (Mavlono Fuzuliy Bag'dodiyga ergashib)

Inju dishi jon qulzumi ichra guharimdur
Ikki labi dil mahzanida la'llarimdur
Bul juzvaya mahrum alardin nazarimdur
Namlu edajak domanimni chashmi tarimdur
Pur la'l edan chashmimi xuni jigarimdur

Shoir ushbu misralarda yorning tishlari inju ekanligi, shoirning joni ichidagi guhari ekanligini, yori ikki labi oshiq yorning dil mahzanida xuddi la'ldek, men yorning bunday go'zalligini ko'rib, ayniqsa, ikki labining la'l ekanligidan jigarimda qon misoli chashm singari oqajak. Shoir bu misralarida o'g'uz lahjasidagi so'zlaradan foydalanganining ifodasini ko'rishimiz mumkin: tishi o'rniga dishi buning isboti.

6. G'afur G'ulom nomidagi Qo'qon adabiyot muzeyi fondi, 256- raqamli qo'lyozma. XIX asrga mansub ushbu bayozning 173-174 varaqlarida "Muxammasi Muhammad Alixon marhum" sarlavhasi bilan "Ajab yorlardur, ajab yorlar" mashhur she'rining to'liq (10 band) nusxasi bor. [11]

Ko'zingdur menga fitna barpo qilan,
Boshim uzra yuz sho'r-u g'avg'o qilan,
Meni olam ahlig'a rasvo qilan,
Ko'ngul maxzani ichra yag'mo qilan,
Bu ayyorlardur, bu ayyorlar (1808,256,v.h)

Voze ham o'z tazkiralarda Xon haqida qisqa, boshqa manbalarda bo'lmagan qiziq ma'lumot, 1 o'zbekcha g'azal va 2 forscha ruboyisini bergan. So'ngra Po'lotjon Qayumiy tazkirasi va Xo'qand tarixi v ava adabiyoti asarida Xon xususida ma'lumot va she'rlaridan namuna bergan.

Xonki be mahvashim sha'm ruhan yod etaram
Yonajakdur falak ohi dili so'zonimdin.
Muhammad Ali ("Tuhfat-ul-ashob", 105-bet).

Qit'a

Bog' mendek sarg'ayib bulbul meningdek bo'ldi lol
Go'iy o bundoq emish bir guldin ayrilganda hol.

(Xo'qand tarixi v ava adabiyoti)

Demak shu kunga qadar aniqlangan Xon ijodiy merosi 100 ta atrofidagi she'r va bir necha maktubdan iborat. G'azal, muxammas, musaddas, ruboiy va fard qit'a janridagi bu she'rlar Xonning she'riy iqtidoridan darak berib, o'ziga xos salohiyatli shoir ekanligidan ijodkor bo'lganligini ko'rsatadi. Ruboyi va fardlari forscha bo'lib qolganlari o'zbekcha. Mazkur qo'lyozmalarda keltirilgan she'rlarining deyarli barchasida o'g'uz lahjasidagi so'zlar mavjud bo'lib, shoir ijodida Fuzuliyning ta'siri kuchli ekanligini ko'rsatadi.

Muhammad Alixon haqida olimlarning fikrlariga to'xtaladigan bo'lsak Po'lotjon Domulla Qayumovning "Tazkirai Qayumiy" asarida Xonni 57- o'rinda keltiriladi va "...Shoir ko'pincha she'rida Ozarbayjon shoiri Fuzuliyga ergashadi..." -deydi. [12] Akademik Aziz Qayumovning "Asarlar" 10 jildli kitobida Xonning adabiyotdagi tutgan o'rni haqida fikr yuritar ekan shunday deydi: "...Nazmda uning taxallusi Xon edi. Xon Fuzuliy ta'siriga berilgan shoir bo'lgan. Uning she'rlarida Fuzuliyvor ruh, hayajon badiiy ifodalar aniq sezilib turadi. [13]

Xonning g'azal va muxammaslari go'zal va purma'nodir. Olim shoir devonidagi she'rlardan parchalar keltirib, "...shoirning biror mavzuni takrorlashini emas, bu takrorning qanday amalga oshirgani muhim" ligini ta'kidlaydi. [14] Akademik Aziz Qayumov shoirning mumtoz adabiyotdagi o'ziga xos topilmalarini ham keltirib o'tadi.

"Yorning yuzini quyoshga oxshatish ifodasini Xon topgan:

Munavvar orazing tobina betob o'ldig'im andin,

Ki, qilmas zarracha orom xurshidi jahon ko'rgach.

Ammo o'sha nomehribon agarda sevguchi yigitning ahvolini so'ragudek bo'lsa, bu so'z Xon uchun saltanat havosidan ham balandroq va qimmatliroq bo'lar edi" [15] Xullas sohibdevon shoh va shoir Muhammad Alixon haqida fikr bildirgan mazkur olimlarning ilmiy izlanishlarida Xonning devon tartib bergani Muhammad Fuzuliyning nafaqat g'azallariga o'xshatib g'azallar yozgani "Laylov-u Majnun" dostoniga o'xshatib bir poema yozgani (Bizgacha yetib kelmagan) bo'lsa ham tamom bo'lmay qolgan"i [16], xalq orasida Muhammad Alixon va uning xusnda tengsiz turmush o'rtog'i Oyxonposhsha muhabbatlari ardoqlanib, "Layli va Majnun" deyilgani, Muhammad Alixon ikkita zambarak yasattirib, biriga "Layli" ikkinchisiga "Majnun" deb nom berganligi haqida fikrlar mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Saidova, M. A. (2023). SPORT VA FALSAFANING ALOQASI. SALOMATLIKGA TA'SIRI. Educational Research in Universal Sciences, 2(10), 288-293.
2. Ayubovna, S. M. (2023). Physical Education And Sports Training Are An Integral Part Of A Healthy Lifestyle. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), 1(9), 338-343.
3. Ayubovna, S. M. (2023). Physiological Basics of Forming Movement Skills and Teaching Sports Techniques. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599), 1(9), 87-94.
4. Ayubovna, S. M. (2023). Physical attributes (capabilities) of development of the main legality. Research Journal of Trauma and Disability Studies, 2(12), 373-380.
5. Сайфиев, Х., & Саидова, М. (2023). БАДМИНТОНИСТЫ ФИЗИЧЕСКИЙ ПОДГОТОВКА И ЕМУ РАЗРАБОТКА МЕТОДЫ. Инновационные исследования в науке, 2(4), 45-54.
6. Sayfiyev, H. X. (2023). SPORT GIMNASTIKASINING PEDAGOGIK O'LCHOV USULLARI. Educational Research in Universal Sciences, 2(10), 307-315.
7. Xayrulloevich, S. H. (2023). Sport gimnastika mashg'ulotlarida asosiy harakat qobilyat (FMS), postural (muvozanat) nazorat va o'zini o'zi idrok etishga sport gimnastikasining ta'sir. Oriental Journal of Academic and Multidisciplinary Research, 1(3), 74-81.
8. Xayrullayevich, H. (2023). The Initial Exercise of Teaching Methodology to Gymnastics. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), 1(9), 329-337.
9. Xayrullayevich, S. H. (2023). Acrobat exercise and sports gimnastika sessions through the power of development method. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), 1(10), 460-467.
10. Xayrullayevich, S. H. (2023). Methods and methods of teaching sports gymnastics in young boles. American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157), 1(10), 453-459.
11. Мамасайдов, Ж. Т., & Ганижонов, П. Х. (2023). МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛИЗИСТЫХ ОБОЛОЧЕК ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОГО ТРАКТА ПРИ СТЕССЕ. Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 4(5), 541-546.
12. Мамасайдов, Ж. Т., & Ганижонов, П. Х. (2023). МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛИЗИСТЫХ ОБОЛОЧЕК ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОГО ТРАКТА ПРИ СТЕССЕ. Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 4(5), 541-546.

13. Tulanovna, S. M. (2023). The importance of diet in iron deficiency anemia. *Central Asian Journal of Medical and Natural Science*, 4(6), 767-770.

14. Mirzaakhmatovich, S. D., & Tulanovna, S. M. (2023). CLINIC, DIAGNOSIS AND TREATMENT OF OCCLUSIVE HYDROCEPHALUS IN CHILDREN. *International Journal of Medical Sciences And Clinical Research*, 3(02), 32-38.

15. Kholikov, K., Kitaeva, N., & Saidumarova, M. (2022). TYPE 2 DIABETES MELLITUS PATHOGENESIS AND ITS COMPLICATIONS. *Евразийский журнал медицинских и естественных наук*, 2(12), 237-239.

16. Rahmonov, N. (2023). XON DEVONINING BIR NUSXASI XUSUSIDA. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(10), 19-24.

17. Saidova, M. A. (2023). SPORT VA FALSAFANING ALOQASI. SALOMATLIKGA TA'SIRI. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(10), 288-293.

18. Ayubovna, S. M. (2023). Physical Education And Sports Training Are An Integral Part Of A Healthy Lifestyle. *American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157)*, 1(9), 338-343.

19. Ayubovna, S. M. (2023). Physiological Basics of Forming Movement Skills and Teaching Sports Techniques. *Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599)*, 1(9), 87-94.

20. Ayubovna, S. M. (2023). Physical attributes (capabilities) of development of the main legality. *Research Journal of Trauma and Disability Studies*, 2(12), 373-380.

21. Сайфиёв, Х., & Саидова, М. (2023). БАДМИНТОНИСТЫ ФИЗИЧЕСКИЙ ПОДГОТОВКА И ЕМУ РАЗРАБОТКА МЕТОДЫ. *Инновационные исследования в науке*, 2(4), 45-54.

22. Sayfiyev, H. X. (2023). SPORT GIMNASTIKASINING PEDAGOGIK O'LCHOV USULLARI. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(10), 307-315.

23. Xayrulloevich, S. H. (2023). Sport gimnastika mashg'ulotlarida asosiy harakat qobilyat (FMS), postural (muvozanat) nazorat va o'zini o'zi idrok etishga sport gimnastikasining ta'sir. *Oriental Journal of Academic and Multidisciplinary Research*, 1(3), 74-81.

24. Xayrullayevich, H. (2023). The Initial Exercise of Teaching Methodology to Gymnastics. *American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157)*, 1(9), 329-337.

25. Xayrullayevich, S. H. (2023). Acrobat exercise and sports gimnastika sessions through the power of development method. *American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157)*, 1(10), 460-467.

26. Xayrullayevich, S. H. (2023). Methods and methods of teaching sports gymnastics in young boles. *American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157)*, 1(10), 453-459.

27. Мамасаидов, Ж. Т., & Ганижонов, П. Х. (2023). МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛИЗИСТЫХ ОБОЛОЧЕК ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОГО ТРАКТА ПРИ СТЕССЕ. Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 4(5), 541-546.

28. Мамасаидов, Ж. Т., & Ганижонов, П. Х. (2023). МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЛИЗИСТЫХ ОБОЛОЧЕК ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОГО ТРАКТА ПРИ СТЕССЕ. Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 4(5), 541-546.

29. Tulanovna, S. M. (2023). The importance of diet in iron deficiency anemia. Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 4(6), 767-770.

30. Mirzaakhmatovich, S. D., & Tulanovna, S. M. (2023). CLINIC, DIAGNOSIS AND TREATMENT OF OCCLUSIVE HYDROCEPHALUS IN CHILDREN. International Journal of Medical Sciences And Clinical Research, 3(02), 32-38.

31. Kholikov, K., Kitaeva, N., & Saidumarova, M. (2022). TYPE 2 DIABETES MELLITUS PATHOGENESIS AND ITS COMPLICATIONS. Евразийский журнал медицинских и естественных наук, 2(12), 237-239.

32. Rahmonov, N. (2023). XON DEVONINING BIR NUSXASI XUSUSIDA. Educational Research in Universal Sciences, 2(10), 19-24.